

УДК 81.161.2:81'373:[81'38]

Ірина Павлова

МЕТАФОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ТА МЕТАФОРИЧНЕ ВЖИВАННЯ СЛІВ У ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ ПРОПОВІДЕЙ

У пропонованому дослідженні з'ясовано функційно-семантичні особливості переносного метафоричного значення та переносного вживання слова в конфесійному мовленні, зокрема в проповіді; проаналізовано типові асоціативні зв'язки, у яких регулярно відтворюються метафори.

Ключові слова: *переносне значення, метафора, мовна метафора, художня (мовленнєва) метафора, конфесійне мовлення, асоціативні зв'язки, смислова структура слова, сема, семема.*

Розвиток та ускладнення структури багатозначного слова безпосередньо пов'язаний

із розвитком взаємодії людини з довкіллям, релігії якого стають об'єктом пізнання. У результаті контактування між пізнаним і пізнаваним виникають нові, похідні, значення, або лексико-семантичні варіанти (ЛСВ) того самого слова. Первинне та вторинні значення лексеми перебувають у тісному семантичному зв'язку, зумовленому особливостями їхньої організації.

З-поміж типів відношень ЛСВ, які утворюють смислову структуру багатозначних слів, високою продуктивністю характеризуються відношення за подібністю (метафора). Важливо

© І. Павлова, 2012

наголосити, що лексеми з метафоричним значенням є обов'язковим елементом конфесійного мовлення загалом та мови проповіді як одного з найважливіших жанрів його зокрема, оскільки вони допомагають створити досконалу й цікаву промову, а також сприяють тому, щоб християнські істини сприймалися максимально точно, були впливовими без зайвого навантаження на розумову й емоційну сфери реципієнта. Важливим аспектом аналізу полісемії в релігійному мовленні є використання регулярно відтворюваних номінацій, "мовних метафор <...>, які утворюють стійкі механізми зв'язку значень" [1, с. 195].

Мовні метафори в проповідях регулярно відтворюються в таких типових асоціативних зв'язках:

I. Істоти → неістоти: 1) фізичні дії, стан людини → процес, явище, стан природи, релігійно-церковного життя: *дні життя тікають, доброта приводить до покаяння, прийшов час покаятись, чесноти засіяли, годинник б'є, іржа їсть тіло, думки приходять, смерть дивиться в очі, сонце подорожує (народжується, прямує, переборює, вливає в землю радощі життя), вогонь з'їдає все, Новий рік викликає людей на мудрування, філософія гуртує людей (кидає на різні досягнення), віра вселяє непохитне переконання, гріх царює, слово оживлює, надія дарує спасіння (Сотникова віра здивувала навіть Христа (Теодор о. Форостій), Поко́ра відганяє від нас гордо́ці (Теодор о. Форостій); 2) характер, особливості поведінки людини → характеристика явища природи, релігійно-церковного життя: *жалібний прапор (хрест), добра монета, добре збіжжя, добрі вчинки, добре життя, радісні дні, веселий дороговказ, сміливе рішення, жорстока правда, мудра думка, немилосердний час (...є в нашій Батьківщині добре слово Боже в Церкві, і люди поспішають слухати його (Теодор о. Форостій); 3) частина тіла істоти → деталь предмета або частина явища релігійно-церковного життя: *серце православного храму, серце рідної Церкви, дух світу цього, лице Землі, дужі ноги Церкви, голова Церкви.***

II. Нежива природа → людина, явища релігійно-церковного життя: 1) погода, атмосферні явища → характеристика соціальних стосунків, суспільно-політичного, релігійного клімату, емоцій, почуттів: *бурі життя, життєві припливи і відпливи, холод душ; 2) назва природного середовища → назва явища в релігійно-церковному житті: *хаща принад, ріка смерти, болото церковного застою, море людських страждань, джерело дарів благодати, прірва релігійної несвідомості; 3) пора року, частина**

дня → вік людини, період у релігійно-церковному житті: *весна духовних радощів, ніч поганства, день християнського життя, темна ніч земного задоволення, день і ніч морального життя, дні і ночі життя Церкви, ніч мук, світанок християнського життя, зима поганства, веселе літо християнства, невмируща весна Христа, весна життя нашого (У кожній людині дні і ночі морального життя періодично чергуються. Бувають дні тяжкого морального занепаду, суму, відчаю, нудьги, а ще більше морального сну, темної ночі з тяжкими примарами аморальності, і "що діється під покровою цієї ночі, про те соромно і казати" (Єф. 5, 12) (В. Липківський).*

III. Рослина → людина, Церква: 1) стадія розвитку рослини → стадія розвитку людини, релігійно-церковного життя: *нев'януча краса, квітуче здоров'я, розквіт християнства, сівба Божа, жнива Божі, засівати любов (мир, братолюбність); викорінювати гордість, сіяти незгоду, сіяти вітер, пожинати бурю; 2) рослини, їх частини → людина, явища релігійно-церковного життя: *корінь гріха, яблуко гріховне, троянда душі, плоди трудів, корінь беззаконня, заборонений плід, глибоке коріння добра, грона гніву, пагони доброти, квіти життя, зерно правди, плід гордості, плоди любові, рослини рідного життя, дерево життя, гірчичне зерно віри, неопалима купина, тернини наших гріхів, квіти побожного життя, мох байдужості (Багатство – корінь усякого гріха, беззаконня (Патріарх Філарет); Була ти обраною лозою в раю Божому між квітами Церкви (Патріарх Філарет).**

IV. Фізичні характеристики предметів і речовин, фізичні процеси → людина, явища релігійно-церковного життя: 1) дотикова характеристика → почуття, характеристика поведінки людини: *гаряче прохання, палка любов, холодне сонце, холодне серце, холодний чоловік, теплий чоловік, гарячий чоловік, холодний розум, гострий погляд, палка віра, загострення релігійної ситуації, палке бажання (Палка віра, а не холодний розум запалює чоловіка й дає йому орлині крила (В. Липківський); 2) горіння → почуття, особливості характеристики явищ релігійно-церковного життя: *вогонь слова, горіння віри, вогонь подвигів, вогненний гнів, тління життя, розпалювання релігійної ворожнечі, вогонь гніву, палати вдячності, пожежа гонінь (гноблення, спокус, людської ворожнечі), незгода спалахує; 3) просторова характеристика → почуття, характер людини, особливості явищ релігійно-церковного та суспільного життя: *найвищий дар, висока любов, велике терпіння, глибоке обурення, великі***

дослідники, високий рівень релігійності, глибока старість, глибина душі, широка дорога знання, низькі почуття, низькі помисли, високі поривання, висока думка про себе, найвищий Суддя, найвища радість, Великий Бог, великі чудеса, великі страждання, великі грішники, великі задоволення, маленька людина, велике свято, велике благо, великий талант, велике бажання, дрібні справи, велике зло, низькі моральні принципи, дрібне зло, тонкий знавець, Великий Піст, велика любов, великий труд, найвищий ангел, глибока думка, глибокий приклад, глибока давнина; 4) фізичний процес, фізичний стан або характеристика → суспільний, релігійно-церковний процес, стан людини: тверда рішучість, гне дати світові захолонути, гниле слово, моральний розклад, міцна незалежність України, міцні нерви, міцне здоров'я; 5) колір, відтінки кольору, насиченість → стан людини, особливості явищ суспільного та релігійно-церковного життя: чорна невдячність, сіре життя, чорна прірва гріхів, темні справи, світлі справи, темні пригоди, світле свято, світле Воскресіння, темні помисли, чорний колір зневіри, червоний рай, світла одіж любові, світлі тони життя; 6) бруд, відсутність бруду → психічний, емоційний стан людини, суспільного, релігійно-церковного життя: чистота серця, нечистота гріхів, чисті думки, чиста правда, бруд життя, бруд гріхів, чистий четвер, чиста субота, чисте серце, нечиста совість, чиста совість, чисті почуття, брудні почуття, брудні думки, забруднювати думки; 7) фізична якість, ознака → характеристика людини, суспільного релігійно-церковного життя: порожнє слово, пусте слово, духовна порожнеча, моральна порожнеча, повнота життя (Коли слово відхиляється від свого Божественного призначення, воно стає порожнім і перетворюється на джерело гріха (Патріарх Філарет); 8) світло, відсутність світла, перешкоди для освітлення → характеристика людини, суспільного життя, явищ релігійного життя: темні дні зневіри, тіні минулого, світло життя, моральна темрява, духовна темрява, темрява поганської ночі, темрява відчаю, темрява поганства, темрява смерті, темрява безвірства, просвітлення розуму, світло Божого слова, темнота непогожої ночі, темнота минулого гріховного життя.

V. Живі істоти → інтелектуальний, соціальний, релігійний (духовний) план, фізичний стан людини: 1) характеристика живої істоти → характеристика почуття: байдужа душа, нелицемірна любов, пихата гордовитість, смиренна совість, впертий розум, злий звичай,

серце радіє, довірлива невинність, добрі очі, журливий настрій, сумна душа, злі звички, жорстокий намір, простота серця, веселість серця, злий погляд; 2) фізичний стан живої істоти → стан або характеристика суспільства, явищ релігійно-церковного життя, людини як частини духовного і матеріального світу: хвороби світу усього, хвороба духу, оздоровлення церкви, журба церкви, смерть мови, сліпе щастя, німий звичай, сліпота душі, сліпота зарозумілості, зцілення суспільства, духовна смерть, вік насилля, старість суспільства, лікувати душі, недуг духовного життя, духовна неміч, Старий заповіт, сива давнина, зубожіння любові; 3) фізичні дії або стан живої істоти → розумова діяльність, інтелектуальний стан людини, релігійно-церковної сфери, суспільства (матеріального світу): докори сумління, мовчить правда, зло торжествує, зло добуває тимчасову перемогу, зло насміхається з правди, любов прощає, нечестя судить добродетельність, сором і цнотливість полетіли на небо, згубити душу, блуд заповнює вулиці, блуд іде широкою навалою, доля глузує з людської величі, блуд святкує, блуд бруднить почуття, піст виховує волю, злопам'ятство з'їдає серце, моральність падає, добро перемагає, серце волає, думки приходять, смерть дивиться в очі, занурювати в ненависть, сон духовного занепаду, зітхання душі, совість благає, людська думка збурює війни (творить певний лад, дає закони суспільного життя, утворює внутрішні настрої особистого життя).

VI. Створені людиною предмети, речовини, матеріали → людина, її матеріальний і духовний світ: 1) матеріальний предмет → характеристика людини, явищ духовно-матеріального порядку: вінець справедливості, вінець слави, Каїнова печать, антихристова печать, ложе упадку, прапор грішного світу, колія життя, печатка гніву Божого, печатка рабства перед законом, печатка вічності, одіж любові, свічка віри, якір християнської надії, якір спасіння, якір душі, смертне ліжко, світильник віри, Божа зброя, дороги серця, духовний меч, пояс озброєння диявольського, плащик побожності, мотузка смерті, каганці науки чоловічеської, одяг світу цього, шолом надії, щит віри, гроб духовної безтурботності, броня віри (любові) (Він говорить, що перш за все візьміть щит віри, яким зможете погасити всі розпечені стріли лукавого... (Патріарх Філарет); 2) матеріальні предмети, які можуть у собі щось вмещувати → характеристика явищ духовно-матеріального світу: храм благодаті, книга любові, небесна книга, чаша тіла і

крові Христової, сосуд святого Духа, чаша горя (Терпіння), посудина Божих дарувань, чаша гніву Божого, храм Святого Духа.

VII. Тварина → людина: 1) назва тварини → людина, подібна до цієї тварини за порівнюваними інтелектуальними здібностями, характером, особистостями поведінки: *ягнята* (Боже ягня), *вівці*, *вовки*, *змії*, *голуби*, *свині*, *воли*, *леви*, *скорпіони*, *голуб* та ін. (“Оце посилаю Я вас, як *овець* між *вовки*, *Будьте мудрі*, як *змії*, і *кроткі*, як *голуби*” (Матв., 10:16) (Патріарх Філарет); 2) назва засобів догляду за тваринами, місць їх перебування → характеристика явищ духовно-матеріального світу: *ярмо гріхів*, *Вифлеємські ясла*, *ясла Христа Спасителя*, *батьг гріхів*, *Вифлеємський вертеп*; 3) сукупність тварин → група людей: *стадо*, *череда*, *отара Божа*; 4) назва людини, яка доглядає тварин → назва керівника віруючих: *духовний пастир*, *пастих Божої отари*.

Найвищу функційну активність, як свідчить проведений аналіз, мають одиниці I, III, IV (3, 6, 8), V (2, 3) груп. Насиченість релігійного тексту словами з переносним значенням зумовлюється передусім його проблематикою, яка й визначає кількість і семантичний характер метафоричних значень. Чим більша просторова й часова відстань між явищами духовного та матеріального світу, тим більше в конфесійному мовленні семантичних переносів, побудованих за принципом аналогії. Цінність метафори з огляду на сказане в тому, що вона лаконізує висловлювання, а тому прискорює його вплив на свідомість реципієнта. Формується і сприймається метафора неоднаково: священнослужитель добирає слова для розкриття теми, а потім для розуміння їхніх значень формує лексико-семантичне оточення, яке б максимально точно сигналізувало про денотативні семи семми. Вірянин починає сприймання слова з його оточення. Тому контекст є необхідною умовою вияву семми ЛСВ багатозначного слова. Варто зважати на те, що зміст контексту не повинен виходити за межі світської освіченості реципієнтів. Аналогії між світським і релігійним, матеріальним і духовним мають знаходитися миттєво. Наприклад, у словосполученні *душі сплять* слово „спати своїм прямим значенням має “переміститися в стані сну” (сон – “фізіологічний стан спокою організму людини і тварини, що настає періодично й супроводжується повною або частковою втратою свідомості та ослабленням ряду фізіологічних процесів”), у структурі якого вищелючується ядра денотативна сема „переміститися в стані спокою”, що переходить у структуру іншого значення з іншими приядерними й периферійними семми, котрі разом по-

значають явище вже не матеріального, а духовного світу. Отже, *душі сплять* означає “душі не проявляють активності”.

Як слушно зауважує Д. М. Шмельов, “...метафоричні переноси і відповідно побудовані на таких переносах співвідношення між значеннями багатозначних слів не піддаються досить узагальненій характеристиці” [4, с. 129]. Запропоновані ученим формули взаємодії між семми в структурі полісемантичної лексичної одиниці ав → а, ав → ас, ав(д) → cd ілюструють такі приклади:

ав → а

— *доля глузує, духовна неміч, акорди Божої благодаті, мудрість віри, мудра приказка, спокій батьківської хати, дзвони тужать, стежки життя* й под.;

ав → ас

— *дитина гніву Божого, душа нації, серце народу, дитинство людства, рідна мова, ясна пісня, пахощі життя, сморід смерті, промені любові, духовний погляд, іскра благочестя, Суд Божий, Великий піст, Колядка голубить серце, мова гріє душу* й т.ін.;

ав(д) → cd

— *око віри, Божий промісел, черствість серця, суд совісті, медові радощі, пекло в хаті, зуб часу, духовне молоко, глибина сердець* й под.

Зважаючи на те, що особливість сфери релігійно-церковного культу в постійному зіставленні й протиставленні двох сфер людського буття – духовної і матеріальної, у релігійному мовленні домінують слова з метафоричним значенням, яке розглядається під кутом зору прагматики. У його основі висвітлення метафоричного розвитку за оцінною шкалою “хорше-погане”. “Семантичний аспект цих моделей, – зазначає О. О. Тараненко, – полягає в тому, що певний набір елементарних опозицій, закріплених у людському досвіді для орієнтації у світі фізичних речей, переноситься у світ духовних і взагалі абстрактних явищ, де виділяється аналогічна кореляція” [3, с. 84]. Найвищу функційну активність виявляють такі моделі: *світло – темрява, життя – смерть, верх – низ, день – ніч, тепло – холод, чистий – брудний, обмеженість – обмеженість, рух (активність) – непорушеність (пасивність), виразність – невиразність, сутність – видимість, цінність – нецінність, початок – кінець, нескінченність – скінченність* (*світло рідної мови, темна*

хмара ворожнечі, темрява безвірства, холод серцець, теплий чоловік, очистити душу від гріхів, низькі помисли, зверхнє поводження, падіння віри, великий поет, глибокі думки, кайдани гріхів, гонитва за багатством, мертва віра, знаменна подія, барвиста мова, невмируща нація, спокій батьківської хати, солодкий гріх, гіркий досвід, маска лицемірства, справжнє обличчя, вовк в овечій шкурі, золото неба, небесні скарби, знецінення людського життя, весна християнських radoщів, незнищенність нації, неопалима кутина і под.).

Метафори в релігійних промовах завжди виразні, семантично точні. Уводячи в той самий контекст кілька метафоричних сполучень, священнослужитель створює досить виразну мікрокартину: *Каміння розкололось від неправди, що чиниться людьми на Голгофі. Чи не твердіш від каміння наші зачерствілі душі, покриті товстим шаром гріховних звичок? Гроби відкривлись, і з них вийшли мерці, що ожили. А наші душі сплять мертвим сном у гробі духовної безтурботності* (Патріарх Філарет); *І справді, історія безперечно свідчить, що найбільшого просвічення досягли народи християнські, що саме вони піднесли людську освіту на ту височинь, із якої вона навіть заморожує голови безвірників* (В. Липківський).

Надзвичайно цінними й семантично багатоманітними в конфесійному мовленні є художні метафори, які визначають індивідуально-творчу манеру промовця, “характеризуються зближенням на ґрунті порівняння або асоціацій найвіддаленіших елементів реальної дійсності” [2, с. 141]. Названа особливість метафори уможливує зрозуміле пояснення найскладніших моментів релігійної історії: *Після народження нашої Церкви зараз почалось і її обрізання, тяжка рука накладає на неї ярмо рабства чи навіть мотузка смерти* (В. Липківський); *Свої заповіді Христос давав у вигляді поради – “коли хочеш”, а не вимоги – “ти повинен – мушиш”, бо у своїй Церкві Він хоче бачити лише вільних громадян неба, а не підневільних рабів землі* (В. Липківський). Художні метафори не менш важливі, ніж мовні, проте на відміну від загальномовних вони не виходять за межі мовно-мовленнєвої діяльності священнослужителя, функціонують лише в його проповідях чи навіть в одній промові, їх вільне відтворення обмежується аудиторією якоїсь конкретної пастви. Однак за умови публікації проповідей і ознайомлення з ними широкої аудиторії художні метафори стають потенційно узуальними для мовлення вірян, але все ж залишаються індивідуально-авторськими у власне релігійному мовному середовищі. Наприклад: *гроб духовної*

безтурботності, сурогати духовності, релігійна шизофренія, моральний терор, моральна катастрофа, всесвітнє кладовище, зуб часу, сором і цнотливість полетіли на небо, рівноангельська чистота, двері серця, арена бісівських ігрищ, плевели злоби, гординя лжеіменного розуму, гуркіт бісівського галасу, вир пекельної круговерті, тремтячі уста мерехтливих зірок, занурення в плотське життя, невіглас у вірі, християнська комуна, „советський рай”, комуністичне ярмо, мури міста нашої душі і т.п. (Усе те мале зло, яке встигаємо скоїти ми, грішні люди, приводить у сукупність великий диригент-сатана, той, хто сіє в нас мале (Теодор о. Форостій)).

Художні метафори, як правило, уживаються там, де виникає потреба максимально компресувати складне пояснення релігійного поняття, явища церковно-релігійного або світського життя. Якщо метафора точна, але складна для розуміння, то зміст її обов’язково пояснюється відомими для вірян прикладами. Так, художня метафора *релігійна шизофренія* утворилася шляхом переходу приядерної семи “*порушення зв’язності*” семими “*тяжке психічне захворювання, яке характеризується стійкими змінами психіки: порушенням зв’язності психічних процесів, зниженням психічної активності*” з площини внутрішнього в площину зовнішнього. Використання медичного терміна зумовлено передусім тим, що сучасний стан духовного і світського життя, їх взаємодія перебувають у тяжкому хворобливому стані. Семи інваріантної семими на означення психічної хвороби із розряду ядерних диференційних переходять у розряд припериферійних, які розміщуються на межі з приядерними семима в структурі новоствореної семими “*стан порушення природної зв’язності між явищами суспільного, релігійного життя*”: *Духовна трагедія секуляризму полягає в тім, що він виштовхує людину у звичайну релігійну шизофренію, коли життя віруючої людини роздвоюється на релігійне і світське, між якими немає належного зв’язку...* (Патріарх Філарет).

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що багатозначні лексеми з метафоричним типом переносного значення (мовні метафори) та переносного вживання (художні метафори) в конфесійному мовленні мають регулярний характер вияву в типових асоціативних зв’язках. Прикметно, що в значеннях полісемічних лексем окресленим є прагматичний елемент.

Література

1. Новикова, Л. А. Семантика русского языка [Текст] / Л. А. Новикова. – М.: Высш. шк., 1982. – 272 с.
2. Сучасна українська літературна мова: Підручник [Текст] / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка. – К.: Вищ. шк., 1997. – 493 с.
3. Тараненко, О. О. Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії [Текст]. – К.: Наук. думка, 1980. – 115 с.
4. Шмелев, Д. Н. Современный русский язык. Лексика. Учебное пособие [Текст]. – М.: Просвещение, 1977. – 335 с.

Iryna Pavlova

THE METAPHORICAL MEANING
AND THE METAPHORICAL WORD USAGE
IN THE UKRAINIAN ORTHODOX SERMON TEXTS

The given research deals with the functional and semantic peculiarities of the figurative metaphorical meaning and figurative word usage in the confessional speech and in the sermon in particular. The author also

analyses the typical associative connections, in which the metaphors are represented regularly.

Keywords: figurative meaning, metaphor, language metaphor, metaphor in fiction (speech), confessional speech, associative connections, semantic structure of a word, sema, semema.

Ирина Павлова

МЕТАФОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ
И МЕТАФОРИЧЕСКОЕ УПОТРЕБЛЕНИЕ СЛОВ
В ТЕКСТАХ УКРАИНСКИХ ПРАВОСЛАВНЫХ
ПРОПОВЕДЕЙ

В предлагаемом исследовании проанализированы функционально-семантические особенности переносного метафорического значения и переносного употребления слова в конфессиональной речи; установлены типичные ассоциативные связи, в которых регулярно воспроизводятся метафоры.

Ключевые слова: переносное значение, метафора, языковая метафора, художественная (речевая) метафора, конфессиональная речь, ассоциативные связи, смысловая структура слова, сема, семема.

Надійшла до редакції 26.09.2012 р.

ПРЕЗЕНТУЄМО НОВЕ ВИДАННЯ

Бойко Н. І. Конотативна лексична семантика: інтенсивний і параметричний складники : [монографія] / Н. І. Бойко, Т. Л. Хомич. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – 167 с.

У монографії здійснено спробу цілісного багатопланового аналізу значеннєвих складників інтенсивності й параметричності в семантичних структурах конотованих лексичних одиниць української мови.

У дослідженні окреслено теоретичні засади вивчення інтенсивного й параметричного компонентів у сучасній лінгвістичній парадигмі, визначено місце інтенсивного й параметричного складників у семантичній структурі конотованого слова, проаналізовано особливості взаємодії інтенсивного та параметричного компонентів з іншими складниками семантики конотованих лексичних одиниць, виокремлено основні семантичні різновиди інтенсивно-параметричного складника, розмежовано функціонально-семантичні типи конотатів з інтенсивно-параметричним компонентом у їхній семантичній структурі.

Для науковців, викладачів, аспірантів та студентів філологічних спеціальностей вишів.